

Architectonische en cultuurhistorische betekenissen van datum- en naamstenen op 16e-eeuwse buitenplaatsen¹

H. Ronnes en T. Vanderhoeven

■ **Introductie**

In tegenstelling tot stedelijke gevelstenen, is er tot op heden weinig onderzoek verricht naar gevelstenen in de context van buitenplaatsen en kastelen. De geringe aandacht voor dit fenomeen is opmerkelijk gezien het feit dat er een vrij plotselinge toename in de 16e eeuw is waar te nemen van architectonische referenties naar data van bouw of renovatie, en naar eigendom in de vorm van gevelstenen; referenties die interessante informatie bevatten van zowel kunsthistorische als cultuurhistorische aard. Dit artikel hoopt een eerste aanzet te zijn tot verder onderzoek naar de oorsprong en betekenis van datum- en naamstenen in een kasteel- en buitenplaatscontext.²

■ Inleiding

Een boedelinventaris van Kasteel Culemborg uit 1542 vermeldt de aanwezigheid in ‘mijns vrouwenkamer’ van ‘eenen grooten spiegel mitter wapenen van Culemborg, Benthem, Egmond ende Gutterswyck’.³ Het is niet duidelijk of het hier een metalen spiegel betreft of één van kristalglas; de laatste soort kwam op in de loop van de 15e eeuw en bood een veel accuratere weerspiegeling dan metalen spiegels.⁴ In toenemende mate logenstrafte de spiegel – bij uitstek een symbool van ijdelheid– zodoende de idee ‘that God alone sees and judges each person as he or she truly is’.⁵ De ontwikkeling van de spiegelproductie betrof kortom een revolutie die kan worden vergeleken met de revolutie van de uitvinding van de camera enkele eeuwen later: de veronderstelde vervanging van de schilder door de fotografie tegenover de gevreesde

.....

Afb. 1. Poortgebouw van Zuilenstein met gevelsteen. Foto: RACM.

vervanging van God door de ontwikkeling van de spiegel.⁶

Het was verre van ongebruikelijk gebruiksvorwerpen alsook architectonische fragmenten te versieren met familiewapens. Al sinds enkele eeuwen was dit onder kasteelbewoners eerder regel dan uitzondering. Uit de late Middeleeuwen is bekend dat kaarsen met wapenschildjes werden behangen, om een voorbeeld te noemen.⁷ Ook op servies (deksels van kopjes, zoutvaten, bekers, lepels, etc.) stonden vaak wapens van eigenaren en schenkers afgebeeld, zoals onder meer blijkt uit 16e-eeuwse boedelinventarissen van kasteel Bleyenbeek en kasteel Borgharen.⁸ In het geval van de Culemborgse spiegel was er mogelijk toch iets bijzonders aan de hand. Op het moment dat de eigenaresse van deze spiegel zichzelf hierin opzocht, zag zij tegelijkertijd de wapens die naar haar afkomst en huwelijksvereenkomst verwezen, alsook haar eigen lichamelijke weerspiegeling. In het geval het hier om een glazen (wellicht zelfs kristalglas-) spiegel ging, gebeurde dit zelfs op een voorheen ongekend natuurgetrouwe wijze. De eigenaresse van deze spiegel werd, kijkend in de ‘grooten spiegel’ aldus geconfronteerd met, en bevestigd in, twee (deel-)identiteiten, te weten een familie-identiteit in de vorm van de familiewapens en een meer persoonlijke, private identiteit in de vorm van haar gezicht.

■ Gevelstenen en de buitenplaats

De oudste tot nog toe bekende (betrouwbare) datum-inscriptie in een Nederlandse kasteelcontext was te vinden op De Valkhof; de keizerlijke palts van Nijmegen droeg ooit het jaartal 1155.⁹ Net over de grens met het huidige Duitsland vermeldde de palts Keizersweerd de data 1184 en 1190.¹⁰ Enkele eeuwen later werd op een maar gedeeltelijk bewaard gebleven steen van Kasteel Coevorden de inscriptie ‘...i... castrum...ectu struxi...’ en het jaartal 1402 dan wel 1412, aangebracht. Een andere steen boven de ingang naast de zaal van hetzelfde Coevorden verklaarde: ‘Karol(us) Dux d(e) Gel(riae) 1527’.¹¹ Ongeveer 100 jaar na de eerste datumsteen van Coevorden, in 1514, werd een gelijksoortige steen aangebracht op Kasteel Saasveld. Deze steen, met daarboven de wapens van Saasveld, Reede-Rutenberg en Goor-Montfoort, was bevestigd in het poortgebouw en droeg de tekst:

'In 't jaar ons heeren duysent vyfhondert en veerttien, doen lydt men van my den eersten stien, door Adriaan van Rede en syn huysvrouw is dit geschien'.¹²

Afb. 2. Het Geudje, met muurankers in de vorm van het jaartal 1629. Foto: H. Ronnes.

Een generatie later zou de zoon van bovengenoemd echtpaar het jaartal '1551' en een wapen boven de ingang van Zuilenstein (afb. 1) in de provincie Utrecht aanbrengen.¹³ In de tussenliggende tijd had, eerst nog voorzichtig, een traditie gestalte gekregen om een datum, in de meeste gevallen in combinatie met wapens, naam en of initialen, op 'het stamslot' weer te geven.¹⁴ Daarna ging het snel: in de tweede helft van de 16e eeuw, werden tenminste 30 stenen aangebracht op kastelen en buitenplaatsen gelegen in het huidige Nederland.

In de jaren '50 van de 16e eeuw zien we daarnaast ook de eerste muurankers in de vorm van een jaartal aangebracht op een kasteel, een praktijk welke in de

loop der tijd steeds gebruikelijker werd (afb. 2). Huis te Watervliet (Zeeland) toonde door middel van ankers het jaartal 1588; in de jaren '90 volgden nog eens vijf buitenplaatsen. In de 17e eeuw werden muurankers in de vorm van een jaartal steeds gebruikelijker, soms wederom in combinatie met beeltenissen van alliantiewapens.¹⁵

16e-eeuwse datum- en naamstenen vertonen onderling verschillen wat betreft stijl en betekenis. Uit het voorgaande bleek al dat de verwijzing naar de eigenaar afwisselend uitgedrukt werd door wapens, namen en/of initialen. De vroegere stenen zijn meestal voorzien van een volwaardige inscriptie; latere stenen situeerden bewoners temporeel en geografisch

Afb. 3. Steen uit 1554 met de familiewapens van de families Van Raesvelt en Van Wullen. Foto: H. Ronnes.

alleen door middel van een symbool of icoon in de vorm van een datum (vanaf het midden van de 16e eeuw, wellicht onder invloed van de opkomst van jaarankers, soms zeer groot uitgevoerd), wapen, naam of initialen.¹⁶ De scheidslijn lijkt ook wat betreft de schrijfwijze van de jaartallen ongeveer in het midden van de 16e eeuw te liggen: waar in de eerste helft van de eeuw nog voornamelijk gebruik werd gemaakt van Romeinse cijfers, werden in de tweede helft van de eeuw Arabische cijfers gangbaar.

De ontwikkeling van inscripties in de vorm van volwaardige zinnen naar een compositie van enkele symbolen in de vorm van wapen, datum (nu in de meer economische Arabische in plaats van Romeinse cijfers), naam of initialen, wijzigde ook de stilistische opbouw van de stenen. Hoewel er eindeloos veel

varianties bestonden, kunnen er twee vaak voorkomende typen onderscheiden worden. Het eerste bestond uit één of twee wapens naast elkaar in een vierkant of enigszins rechthoekig vlak met daaronder of boven de datum (afb. 3); in het tweede type was dit wapen(paar) een plaats in het centrum van de afbeelding toebedeeld en werd dit geflankeerd door het jaartal, waarbij de eerste twee cijfers aan de linkerkant van het wapen(paar) stonden en de laatste twee cijfers aan de rechterkant (afb. 4).¹⁷ Soms werd Anno of 'A°' toegevoegd (afb. 5).

■ De oorsprong

De plotselinge opkomst van datum- en naamstenen op kastelen en buitenplaatsen, kan niet alleen in een eng Nederlands verband onderzocht worden. Het gebruik vond in de 16e eeuw eveneens opgang in andere West-Europese landen zoals het huidige Duitsland, Engeland en Ierland. Wat betreft de oorsprong van de datum- en naamstenen lijkt het in eerste instantie logisch

deze ontwikkeling te relateren aan de Renaissance architectuur. Ze komen veelal voor op 'pionier-Renaissance' gebouwen zoals Twickel in Gelderland (afb. 6), en de stenen zelf zijn bovendien veelal versierd met renaissancistische of maniëristische (bijvoorbeeld op Vredeman de Vries geïnspireerde) ornamenten (afb. 4). De vraag dient dan ook gesteld te worden of het gebruik van datum, wapen en/of naam op een huis in het gevolg van andere architectuurontwikkelingen uit het zuiden mee is gekomen? In het Italië van de 15e eeuw was het niet ongebruikelijk de nieuwe luxueuze paleizen te versieren met naam, initialen en datum. Het bekendste voorbeeld is waarschijnlijk het paleis van Urbino dat bezaaid is met verwijzingen naar de hertog in de vorm van heraldische deviezen, wapens en initialen.¹⁸ Casa di Lorenzo Manilio in Rome betreft een willekeurig voorbeeld waarbij inscripties terugverwijzen naar de Oudheid. Dit

blijkt uit de stijl van belettering, het gebruik van zowel Grieks als Latijn in de inscriptie, en het feit dat het jaartal '2221' (1468) niet geteld was vanaf de geboorte van Christus maar vanaf de stichting van Rome in 753 voor Christus. Dit is niet het vroegste voorbeeld van een zeer bewust historiserend gebruik van inscripties; Casa di Pilato in Rome met een datering van 1040-1065, borduurt eveneens voort op het oude Rome wat betreft stijl en een tekst die proclameert dat de opdrachtgever tot doel heeft met dit huis de voormalige Romeinse glorie te doen herleven. Dichter bij huis is er eveneens sprake van een vroege verwijzing naar de Oudheid. Toen de toren van de

.....

Afb. 4. Deze gevelsteen is tegenwoordig te vinden op Uniate maar heeft ooit behoord tot een andere, tot op heden onbekende, state. Foto: H. Ronnes.

Burcht van Kleve in 1439 instortte, werd onmiddellijk aangevangen met de herbouw; een steen herinnert aan deze herbouw van de toren welke 'Julius cesar had ... doin make'.¹⁹

Datum- en naamstenen kunnen echter behalve een Renaissancistische oorsprong ook een kerkelijke herkomst hebben. Al vanaf de 13e eeuw draagt De Dom in Utrecht, om een voorbeeld te noemen, een 'eerste steen'. Twee vroege stenen uit een kasteel- en/of buitenplaatscontext droegen een tekst die lijkt te verwijzen naar de kerkelijke usance van de 'eerste steenlegging'. Zoals eerder vermeld, stond er ooit op kasteel Saasveld te lezen: 'In 't jaar ons heeren duysent vyfhondert en veertien, doen lydt men van my den eersten stien, door Adriaan van Rede en syn huysvrouw is dit geschien'.²⁰ Kasteel Twickel is versierd met een steen die verklaart:

'In 't jaar MVcL vnde ein heft geslacht gossen van raesfelt in den tid droest slants van twent vnde agnes vn twickelo syn elige hvsrov an desse port den ersten steen'.²¹

Eerste steenleggingen en kerkelijke gedenkstenen kwamen geregeld voor in het Nederland van de Middeleeuwen. De eerste steen in het fundament verwees naar Christus die zelf tot hoeksteen was geworden.²² Vaak werden dergelijke eerste stenen dan ook ingemetseld op een niveau laag bij de grond, echter ze kwamen ook voor op plaatsen waar vanaf de 16e eeuw datum- en naamstenen geplaatst werden op kastelen en buitenplaatsen.²³

Kerkklokken werden in een Nederlandse context al vanaf de 13e eeuw van data en namen voorzien. Te denken valt aan de klok die gegoten werd in 1285, de oudste gesigioneerde klok van Nederland, welke later aan de collectie van het Rijksmuseum is toegevoegd.²⁴ Beroemd zijn de klokken vervaardigd door Gerard van Wou in de 15e en begin 16e eeuw, steevast voorzien van datum en naam. Enkele van zijn klokken geven de wedijver – en de (machts)functie van de inscripties in deze concurrentiestrijd – weer tussen Gerars van Wou en zijn concurrent Gobel Moer. In 1477 goten zij echter gezamenlijk drie klokken

voor de Eusebiuskerk in Arnhem en signeerden deze: 'Gherardus de Wou et Gobellinus Moer me fecerunt – Gobelinus Moer et Gherardus de Wou me fecerunt' (Geert van Wou en Gobel Moer hebben mij gemaakt – Gobel Moer en Geert van Wou hebben mij gemaakt).²⁵ Andere ecclesiastische middeleeuwse (persoonlijke) verwijzingen waarnaar nog geen uitputtend onderzoek is verricht maar welke mogelijk interessante informatie zouden kunnen opleveren over datum- en naamstenen, betreffen stichtersportretten, familiealtaren en inscripties op kruisvaarderskastelen. Bezien vanuit deze ecclesiastische context is Schloss Sachsenburg in Duitsland, net over de grens met het huidige Nederland, interessant. In een slotkapel vermeldt een uitgebreide inscriptie zowel de eigenaar als de datum 1488. Tussen

Afb. 5. Herplaatste gevelsteen van Het Geudje. Foto: H. Ronnes.

twee familiewapens op een fries op een van de wanden van de kapel staat:

‘Dis slos vnd cappelle hat der gstrenghe erenvehste ritter er caspar von schonbergk bauwen vnd machen laszen der eyne aus dem geslechte von malticz barbara genant zcu eliche weibe gehabt hat vnd ist volbracht nach cristi geburt m°cccc vnd dornach ym lxxxviii jaren hans rey(n) hart sey(n) wergk mayster’.²⁶

Het is niet ondenkbaar dat de veel voorkomende 16e-eeuwse datum- en naamstenen hun oorsprong hebben in een kerkelijke context, welke via slotkapellen uiteindelijk in de muren van poortgebouwen en kastelen en huizen terecht zijn gekomen. De steen van Schloss Sachsenburg is geplaatst enkele decennia voor het fenomeen van datum- en naamstenen op kastelen in Nederland een vlucht nam. Voorzichtigheid is echter geboden bij een dergelijke conclusie; uit het voorgaande moge het duidelijk zijn dat er waarschijnlijk niet één enkele oorsprong of bron bestaat voor datum- en naamstenen.

■ Betekenis

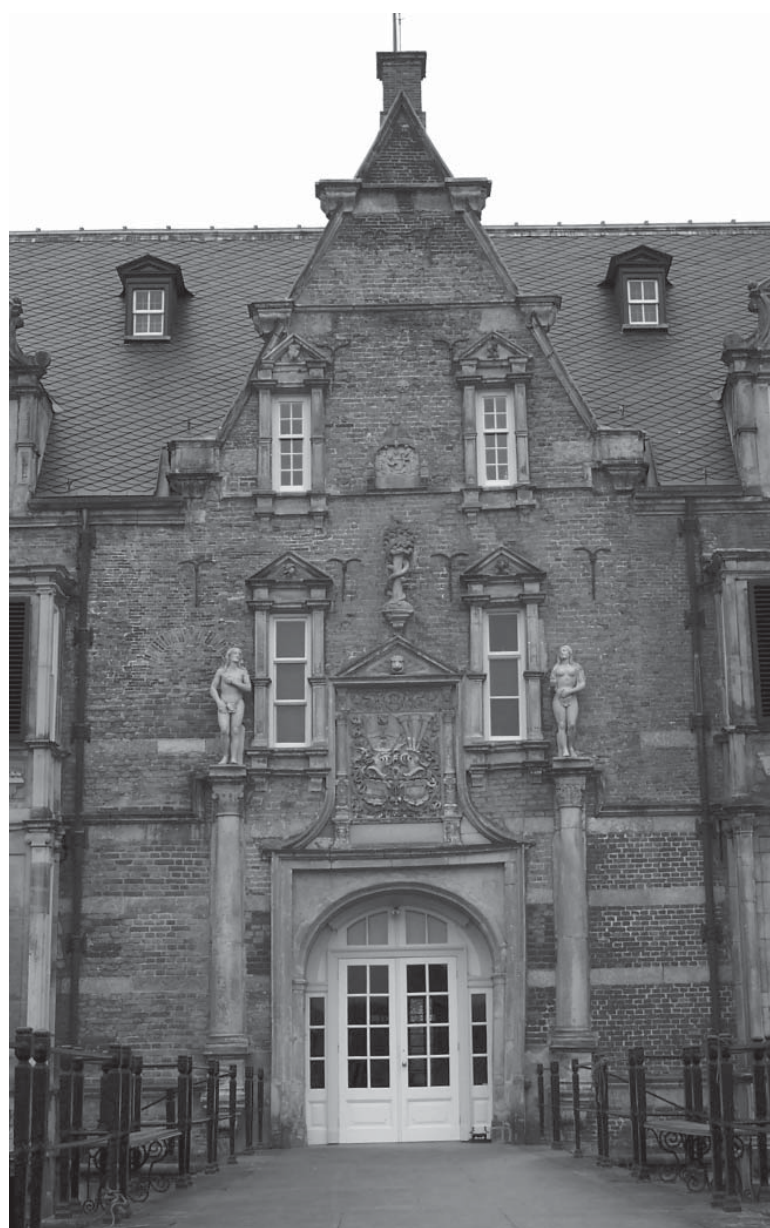
De spiegel ‘mitter wapenen van Culemborg, Benthem, Egmond ende gutterswyck’ die in de introductie genoemd werd, behoorde zeer waarschijnlijk toe aan Adelheid von Gotterwick (ook wel genaamd Aleyt von Bentheim), die leefde van 1388 tot 1448.²⁷ De spiegel moet vervaardigd zijn tussen 1415, het moment dat Adelheid von Gotterwick huwde met Johan van Culemborg, en de dood van de laatste in 1452, waarmee deze spiegel tot de oudere Nederlandse spiegels behoort. Kijkend in de spiegel werd Adelheid von Gotterwick, zoals in de introductie gesteld, geconfronteerd met, en bevestigd in een familie-identiteit uitgedrukt in familiewap-

.....

Afb. 6. Midden 16e-eeuwse ingangspartij van Twickel inclusief gevelsteen. Foto: Stichting Twickel.

ens enerzijds en een meer persoonlijke, private identiteit die gestalte kreeg in de vorm van een fysieke reflectie anderzijds. Van iets soortgelijks was sprake bij de datum- en naamstenen, welke het onderwerp vormen van dit artikel.

‘Uit het opschrift blijkt dat men zich nauwkeurig rekenschap gaf van het tijdstip, niet alleen in absolute zin maar ook gekoppeld aan de regeringsperiode van de landsheren en de op-

drachtgeefster’, aldus De Vries over ecclesiastische gevelstenen.²⁸ Ook gevelstenen in een kasteel- en/of buitenplaatscontext hadden tot doel dergelijke publieke boodschappen uit te dragen, waarbij datum, wapen, naam en/of initialen, gezagshebbende, -aspirerende of -claimende (lands)heren en vrouwen zowel temporeel als geografisch positioneerden. Stenen geplaatst na een huwelijksvoltrekking, of die welke volgden op een verbouwing van of toevoeging aan het ‘stamslot’ hadden in beide gevallen tot doel de (familie) identiteit en autoriteit uit te dragen. Door middel van het plaatsen van gevelstenen eigende de familie zich een kasteel toe: Zwijsbergen biedt een voorbeeld waarbij de nieuwe eigenaar de bestaande gevelsteen uit de 16e eeuw omdraait, zijn eigen wapen op de achterkant aanbrengt en de steen – met het nieuwe wapen in

Afb. 7. Een van de schouwen in de Cannenburch te Vaassen toont de datum 1577. Foto: RACM.

het zicht – opnieuw in het poortgebouw invoegt. Meestal werden de stenen geplaatst daar waar ze goed te zien waren, in veel gevallen als eerste blikvangers op het poortgebouw. De bezoeker van het kasteel – alsook zij die geen toegang hadden en bij de poort halt moesten houden – werden gewezen op het eigenaarschap, meestal met verwijzingen naar (of legitimeringen van) een uitgebreide stamboom.

Op dit punt verschillen datum- en naamstenen op kastelen en buitenplaatsen dan ook aanzienlijk met vermeldingen van data en namen op klokken en sommige ecclesiastische gevelstenen. Klokinscripties, zoals die van Van Wou en Moer, werden alleen gezien door naaste concurrenten en communiceerden, naast een sacrale boodschap, een beroepsidentiteit en beroepsmatige wedijver. Eerste stenen op kerkgebouwen werden, zoals gezegd, zelden op ooghoogte geplaatst en waren zelfs vaak totaal onzichtbaar. In dergelijke gevallen was de voornaamste functie van de steen religieus van aard.²⁹

Net als de spiegel van Culemborg spreken gevelstenen echter niet alleen van familie-identiteiten maar ontegenzeggelijk ook van een meer persoonlijke (deel)identiteit. Niet alle gevelstenen zijn geplaatst in het publieke poortgebouw en niet alle datum- en naamstenen zijn zo eenduidig als op het eerste gezicht misschien wel lijkt. Soms vinden we datum, wapen, naam en/of initialen op een schouw, een plek waar alleen genodigden – veelal gelijkgestemden – kwamen.³⁰

Dit is het geval op de Cannenburch (afb. 7) (1577) en Kasteel ter Horst (1557). De bijzonder private boodschap op de fries van de schouw van Ter Horst wordt gedragen door kariatiden van de toenmalige eigenaars van het huis, Wijnand Hackfort en zijn vrouw Aleyd Boshoff. Op de fries staan de wapens van beide personen en centraal de datum 1557. Een afbeelding, ook op de fries, verwijst naar de bijbeltekst van Johannes 8:2-11, waaruit de spreuk ‘Wie van u zonder zonde is, werpe de eerste steen naar haar’, afkomstig is.³¹ Het zou bij deze schouw gaan om een waarschuwing jegens familieleden en vrienden die het Aleyd zouden verwijten dat zij een bastaard kind had – een persoonlijke boodschap.

■ Conclusie

De oorsprong van datum- en naamstenen is niet eenvoudig te bepalen. In het voorgaande is gewezen op een mogelijke oorsprong gelegen in seculiere en ecclesiastische Renaissance architectuur. Mogelijk in navolging van verschillende publieke gebouwen uit de Oudheid, werden nieuwe luxueuze paleizen in de Italiaanse stadstaten in de 15e eeuw niet zelden uitgerust met naam, initialen en datum. In een Nederlandse context komen de stenen veelvuldig voor in de context van de vroege Renaissance-architectuur. De stenen waren bovendien vaak versierd met Renaissance motieven.

Vervolgens is betoogd dat de oorsprong van datum- en naamstenen mogelijk ook van een middeleeuwse, kerkelijke aard is (afb. 8). Een

Afb. 8. Een laat voorbeeld van een kerkelijke datumsteen; de gerenoveerde datumsteen geïncorporeerd in de Oude Kerk van Amsterdam. Foto: H. Ronnes.

aantal vroege stenen in kasteelcontext lijkt te verwijzen naar het gebruik van de ecclesiastische eerste steenlegging; ook zijn verwijzingen naar data en eigenaar bekend uit (kasteel)kapellen. In dit artikel is gewezen op zowel de publieke als de private betekenis van naam- en datumstenen. Doorgaans pontificaal in het zicht geplaatst, boven de ingang van het eerste poortgebouw, getuigen ze van historische toe-eigeningsprocessen van kastelen en buitenplaatsen door de toenmalige adellijke elite. Echter, er zijn ook voorbeelden genoemd waarbij datum en naam

geïncorporeerd zijn in de schouw, welke slechts voor een select gezelschap zichtbaar moet zijn geweest.

Zonder onmiddellijk Burckhardtiaans individualisme te willen prediken, is het toch interessant te vermelden dat er naar het zich laat aanzien een min of meer lineaire trend bestond waarbij steeds meer particulieren data en naam afbeeldden. Terecht is wel gesteld dat datum- en naamsvermeldingen zo oud zijn 'als de oudste berichten over het bouwen' en meestal betrekking hebben op 'belangrijke [publieke] gebouwen zoals kerken en stadhuizen' en grote vorsten.³² Een goed voorbeeld betreft de eerder genoemde palts van keizer Frederik Barbarossa welke het jaartal 1155 droeg. In de 16e-eeuw treedt er echter een verandering op in dit gebruik wanneer inscripties, zoals is aangetoond, gebruikelijk werden op buitenplaatsen. Nog een eeuw later verschijnen dergelijke inscripties op boerderijen³³ en worden ze alsmear gebruikelijker in een stedelijke context.³⁴ Voorzichtigheid is geboden aangezien we slechts beschikken over voorlopige resultaten, echter, het lijkt er sterk op dat we hier te maken hebben met een typisch voorbeeld van dalend cultuurgoed. ■

■ Noten

Tekst afgerond april 2007.

- 1 De auteurs zouden de volgende personen willen bedanken: Hans L. Janssen en Wendy Landewé, Ben Olde Meierink, Albert Mensema, Redmer Alma, en de mensen van de Nederlandse Kastelen Studiegroep.
- 2 Voor het schrijven van dit artikel hebben de auteurs uitvoerig onderzoek verricht en op systematische wijze een database aangelegd van datum- en naamstenen die op Nederlandse kastelen en buitenplaatsen voorkwamen. Voor deze inventarisatie zijn verschillende bronnen geraadpleegd waaronder standaard handboeken betreffende kastelen, prentenboeken en internetsites. Dit artikel presenteert de voorlopige resultaten van dit onderzoek.
- 3 Gelders Archief, archiefnr. 4553: Heren en graven van Culemborg / A.P. van Schilfgaarde – 0370.
- 4 Glazen spiegels, in eerste instantie convexe kwikzilver- of tin-amalgaam-spiegels, werden in Nederland pas vanaf de late middeleeuwen gefabriceerd. In de loop van de 15e eeuw werden deze spiegels vervangen door kristalglaspiegels – in een eerste fase uitsluitend vervaardigd in Duitsland en Vlaanderen – welke vooral in vergelijking met metalen maar ook met kwikzilver- of tin-amalgaam-spiegels, een steeds preciezere weerspiegeling boden.
- 5 Kalas 2002, 521.
- 6 Sontag 1994, 72-73. Vergelijk de volgende uitspraak van Elizabeth Barrett uit 1843 over fotografie versus schilderkunst: 'Ik wil heel graag zo'n aandenken hebben van iedereen die mij lief is op aarde. In dergelijke gevallen is niet alleen de gelijkenis dierbaar, maar ook de associatie en het gevoel van nabijheid dat erin is besloten (...). Daarin ligt geloof ik de wijding van portretten, en het is helemaal niet monsterlijk van mij – hoewel mijn broers er heftig tegen protesteren – om te zeggen dat ik liever zo'n aandenken zou willen hebben van iemand die ik bemin dan het edelste schilderwerk dat ooit is gemaakt' (geciteerd in Sontag 1994, 143).
- 7 Besten 1996, 60-61.
- 8 Hupperetz en Kloek 1996, 164; zie ook Hupperetz 1995, 129.
- 9 Bindung 1996, 246.
- 10 Ibid., 319-320.
- 11 Janssen 2009, 107 en 113.
- 12 Gevers en Mensema 1985, 413.
- 13 In het vervolg van dit artikel zullen dergelijke stenen 'datum- en naamstenen' genoemd worden, dat wil zeggen, stenen die verwijzen naar zowel de eigenaren als de datum van constructie dan wel renovatie.
- 14 De zijmuur van De Torentjes in Limburg was van het jaartal 1526, wapenstein en inscriptie met vermelding van de naam van de eigenaar, voorzien; het poortgebouw van Toutenburg in Overijssel droeg een wapenstein en het jaartal 1531; het poortgebouw van Vredenburg in Utrecht vermeldde het jaar 1540 en een wapen; Aytastins in Friesland was eveneens voorzien van wapen en het jaar 1541; Huis te Wedde droeg het jaartal 1541 plus wapen op de traptoren; Ponga State in Friesland was versierd met het jaartal 1548 en een alliantiewapen; boven de ingang van Het Geudje, of de Hasselholt, in Limburg was een wapenstein en het jaar 1548 ingemetseld; een steen, ingemetseld in de voorburchpoort van Kasteel Gemert in Noord-Brabant, was voorzien van het jaar 1548 en de wapens, naam en titel van de eigenaar; en op Twickel in Overijssel tenslotte bevond zich boven de ingang een wapenstein met inscriptie die de namen van de eigenaars vermeldde en het jaartal 1551.
- 15 Twee uitzonderingen betreffen Huis Bergh en Kasteel Wychen, waar muurankers dienden als letters in plaats van cijfers.
- 16 Het gebruik van initialen was in Nederlandse streken niet zeer gebruikelijk (in ieder geval minder gebruikelijk dan in Engeland en Ierland). Twee uitzonderingen betreffen de borgmanswoning binnen Nienborg en Hekeren waar een steen vermeldde: HVE ~ IVC (Herman van Ensse en Johanna van Coevorden) en de datum 1596 (Gevers en Mensema 1985, 309).
- 17 Deze laatste voorstellingswijze doet denken aan wat gebruikelijk was, in eerste instantie met name in Holbeins schilderkunst, waarbij de geportretteerde geflankeerd werd door jaartal en/of initialen. In enkele Ierse gevallen werd deze weergave zelfs zeer letterlijk toegepast, zoals in Carrick-on-Suir waar een portret van Koningin Elizabeth ('Elizabeth Regina') geflankeerd werd door de letters 'E' en 'R' (zie Ronnes 2007). Deze ontwikkeling in de schilderkunst wordt door Cuttler teruggevoerd op de Vlaamse Erasmus medaille van Quentin Metsys uit 1519, waar de letters 'ER' en 'ROT' aan weerszijden van 'Erasmus van Rotterdam' staan in plaats van aan de rand van de medaille zoals tot die tijd gebruikelijk was geweest. Metsys was wellicht

geïnspireerd door een medaille uit 1479 met op de ene kant Maximiliaan I en op de andere Maria van Bourgondië, of door nog weer andere medailles zoals die van Pisanello. Tenslotte noemt Cuttler nog als mogelijke inspiratiebronnen Dürers zelfportret uit 1500 met zijn monogram en jaartal aan de linkerkant van zijn hoofd en een Latijnse inscriptie aan de rechterkant, of Fouquets zelfportret van rond 1450 (Cuttler 1993). Duidelijk is in ieder geval dat het plaatsen aan weerszijden van hoofd, buste of wapen van initialen en/of halve jaartallen zoals in het (late) geval van de Unia State (afb. 4), een beeldtaal is die niet alleen op gevelstenen voorkomt. Het feit dat deze schrijfwijze vooral veel aangetroffen wordt op Engelse en Ierse stenen (zie voor voorbeelden van Ierse stenen Ronnes 2004 en Ronnes 2006), is mogelijk te verklaren uit het feit dat Holbein – door Cuttler gezien als belangrijk innovator op dit gebied – aan het hof in Engeland actief was.

- 18 Remington 1941, 6.
- 19 Lemmens 1985, 270.
- 20 Gevers en Mensema 1985, 413.
- 21 Haverkate 1993, 25.
- 22 Handelingen 4:11; Efeziërs 2:20
- 23 De Vries 1994, 109-114.
- 24 Lehr 1963.
- 25 Fehrmann 1967, 40-41.
- 26 Schwabenicky 2004, 33.
- 27 Adelheid von Gotterwick trouwde in 1415 met Johan heer van Culemborg (1374-1452), wiens moeder Baerte van Egmond was. Adelheid von Gotterwicks vader was Arnold III von Bentheim (gest. 1403), zoon van Everwin IV, Herr von Götterswick (1334-1378) en Gravin Hedwig von Bentheim (ong. 1317-1371).
- 28 De Vries 1994, 112.
- 29 Klokken droegen veelal een religieuze boodschap zoals 'Maria is mijn naam, mijn geluyd sij God bekwaam. Gerardus de Wouwe fecit 1503' (Oosterend, Texel) (Damme 1905, 90.)
- 30 Dat het publieke aspect van het inscriberen van datum en naam niet overdreven moet worden, blijkt ook wel uit het feit dat in Groot-Brittannië en Ierland, data en verwijzingen naar eigenaren vaak in de stenen raamkozijnen waren aangebracht. Voorbeelden betreffen de inscriptie 'A R B R Of Litol Terrel' '155-', op Tarrell Castle, Portmahomack, Schotland, of, om een ander willekeurig voorbeeld te noemen, de inscriptie 'DB ET ER ME FECET' ('David Barry en Ellen Roche hebben mij gemaakt') en '1586 August 1', in een kozijn van Timolegue Castle in County Cork, Ierland.
- 31 De Kool-Verhoog 2002, 24-27.
- 32 De Vries 1994, 110.
- 33 Datum, naam en/of initialen van de bouwers, alsook spreuken, rijmen en bijbelteksten werden in het geval van boerderijen boven de deur geplaatst. De oudste draagt het jaartal 1589; een piek in dit fenomeen is waargenomen in de periode van 1650 tot 1700 (Hagens 1992, 50-51).
- 34 Offenberg 1986.

■ Literatuur

Besten, M., 'La mort de soi' in Limburg. De ideeën van Philippe Ariès getoetst aan Limburgs bronnenmateriaal, in: W.M.H. Hupperetz (ed.), *Dagelijks leven op Limburgse kastelen 1350-1600. Verwantschap, begrafenisgebruiken, personeel en werkzaamheden*, Venlo 1996, 56-75.

Binding, G., *Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Großen bis Friedrich II. (765-1240)*, Darmstadt 1996.

Cuttler, C.D., Holbein's Inscriptions, *Sixteenth Century Journal. A journal for Renaissance and Reformation students and scholars*, Vol. 24, no. 2 1993, 369-382.

Damme, A. van, Klok-opschriften naar Juriaan Spruyt, *Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis*, Vol. 8, no.1 1905, 84-92.

Fehrmann, C.N., *De Kamper Klockgieters. Hun naaste verwanten en leerlingen*, Kampen 1967.

Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De Havezaten in Twente en hun bewoners*, Zwolle 1985.

Hagens, H., *Boerderijen in Twente*, Utrecht 1992.

Haverkate, J., *Twickel: Bewoond en Bewaard*, Utrecht 1993.

Hupperetz, W.M.H., Keukengerei, tafelservies en voedselvoorraad. Boedellijsten van kastelen in Limburg, Brabant en Gelderland in de 15e en 16e eeuw, in: Hupperetz, W.M.H. en J.M. van Winter (eds.), *Dagelijks leven op Limburgse kastelen (1350-1600). Voeding en voedselbereiding*, Venlo 1995, 119-130.

Hupperetz, W.M.H. en E. Kloek, Rituelen en ceremoniën rondom geboorte, huwelijk en overlijden in adellijke kring, in: W.M.H. Hupperetz (ed.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 161-174.

Janssen, H.L., Kasteel Coevorden. 15e- en 16e-eeuwse inventarissen als bron voor de bouwgeschiedenis, in: Janssen, H.L. en W. Landewé (eds.), *Middeleeuwse Kastelen in Veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede 2009, 101-131.

Kalas, R., The Technology of Reflection: Renaissance Mirrors of Steel and Glass, *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, vol. 32, afl. 3, 2002, 519-542.

Kool-Verhoog, C.C. de, *Kasteel ter Horst. Een lagchend landhuis in Loenen*, Loenen 2002.

Lemmens, G. Die Klever Burg, in: G. de Werd, *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg, Kleve* 1985, 269-288.

Lehr, A., Middeleeuwse klokkengieterkunst, in: R. de Waard et al., *Klokken en Klokkengieters. Bijdragen tot de campanologie*, Culemborg 1963, 13-158.

Offenberg, G.A.M., *Gevelstenen in Nederland*, Zwolle 1986.

Remington, P., The private study of Federigo da Montefeltro. A Masterpiece of XV century Trompe-L'Œil, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin: A Renaissance Room from the Ducal Palace at Gubbio*, vol. 36, no. 1, part 2 1941, 1, 3-13.

Ronnes, H., 'A solitary place of retreat': Renaissance privacy and Irish architecture, *International Journal of Historical Archaeology*, 8 (2) 2004, 101-117.

Ronnes, H., *Architecture and Élite Culture in the United Provinces, England and Ireland, 1500-1700*, Amsterdam 2006.

Ronnes, H., Continental traces at Carrick-on-Suir and contemporary Irish castles: a preliminary study of date and initial stones, in: Herron, Th. en M. Potterton (eds.), *Ireland in the Renaissance*, Dublin 2007, 255-273.

Schwabenicky, W., Das Schloss Sachsenburg bei Frankenberg und sein Vorgängerbau – ein Zwischenbericht, *Burgenforschung aus Sachsen*, Vol. 17, no.1 2004, 24-50.

Sontag, S., Over Fotografie, Baarn 1994 [1979].

Vries, D.J. de, *Bouwen in de Late Middeleeuwen. Stedelijke Architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994.